

OLEG SUŠA

RIZIKO, GLOBALIZACE A OBČANSKÁ SPOLEČNOST

V klasické tradici sociologie má své místo praktické scientistické přesvědčení o tom, že poznání sociální skutečnosti umožní „sociálně technologické“ řízení či „osvícené“ politické intervence do společenských procesů, tedy v podstatě určitou míru kontroly nejistoty v těchto procesech.

Sociologie se dnes zabývá zrychlováním tempa sociálních změn a stále globálnějšími sociálními rozměry a dopady těchto změn. Takto lze například zmínit A. Tofflera, jenž již koncem šedesátých let minulého století psal o fenoménu „šoku z budoucnosti“ – jako o mnohostranné krizi lidské adaptability, která se stále obtížněji vyrovnává s nestálostí a přechodností poměrů označovaných stejně neurčitou předpokladem *post* [Toffler 1970]. Moderní společnost, orientovaná k hledání jistot prostřednictvím kontroly vnitřních i vnějších světů, si začíná postupně více uvědomovat *jistotu nejistot*. Toto vědomí jistoty nejistot se může jevit jako paradoxní důsledek *scientizace* společnosti a růstu centrální úlohy odborného vědění – a zároveň rostoucího *politického selhání* tváří v tvář komplexitě nezamýšlených, přesto však systémových důsledků moderní civilizace. V tomto smyslu lze o soudobé moderní společnosti mluvit jako o typu rizikové společnosti [Beck 1986, 1992]. „Riziková společnost“ či „společnost rizika“ může v tomto smyslu být zajisté alternativní metaforou pro označení pozdněmoderní, postmoderní, postindustriální či postnárodní společnosti.

SOCIÁLNÍ KONTEXT ZVÝŠENÉ REFLEXIVITY A ZMĚNA POVAHY MODERNÍCH RIZIK

Uvedená metafora „rizikové společnosti“ přesně charakterizuje situaci, v níž na sociální život i na jednotlivce působí *efekty uvědomění, percepce či akceptace* narůstajících rizik. Rizika působí na předpoklady i na důsledky sociálního jednání. Zdá se, že moderní racionalita se takto stává „rizikovou racionalitou“, jednání a činnosti jsou podmíněny dvojnásobným působením nezamýšlených, vedlejších důsledků procesů rozhodování. Závažný vliv má v této souvislosti rovněž charakter *komunikace informací*, kdy narůstající množství informací o riskantních faktorech ve společnos-

ti působí na sociální jednání: vyvolává pocity nejistoty, nutí k posuzování potenciálních důsledků rozhodnutí a jednání, stimuluje inovační adaptivnost i hledání alternativních řešení problémů atd. Růst počtu informací a informovanosti o riziku je sám o sobě dvojnásobným fenoménem: na jedné straně vyvolává potřebu inovace a tvůrčího hledání alternativ, na druhé vytváří nové konflikty a napětí ve společnosti, zvyšuje nejistotu, a tím komplikuje procesy rozhodování, provokuje i blokuje inovační jednání. Giddens například ukazuje na ambivalenci požadavku tzv. předběžné opatrnosti při rozhodování o projektech výzkumu a vývoje: v určitých situacích může docházet k dilematu rozhodování anebo k vytvoření psychologických zábran [Giddens: 1998].

Situace rizikové společnosti prokazuje **proměnu sociální povahy rizika**. Riziko je lingvisticky nepřítomné v tradičních kulturních kontextech předmoderních společností. Pojem rizika souvisí s modernizačními procesy transformací prostorové a časové organizace lidského a sociálního života a především s aspirací **ovládat a kontrolovat prostor a kolonizovat budoucnost**. V moderní průmyslové společnosti znamenalo riziko v podstatě míru **možnosti kontrolovat** nepředvídané, neznámé události, popřípadě pojištění se proti hrozbám ztrát a poškození. Pojem rizika se liší od pojmu hazardu především v **hledání jistoty předvídatelnosti a spoléhání na mechanismy a instituce kontrolující nebo zmírňující negativní dopad rizik**. Klasické chápání rizika spojovalo negativní problémy a dopady s **vnějšími silami**, v současné době jde o nový typ **společensky produkováných** (popř. průmyslově vyráběných) rizik.

Tato rizika již nejsou v pravém smyslu nezamýšleným důsledkem a dysfunkcí, ale spíše ve stále větší míře **systémovým důsledkem rozvoje, expanze a progresu moderní industriální technologické civilizace**. Vědeckotechnický pokrok je producentem rostoucích nejistot, ekonomické i politické instituce produkují nové hazardy a rizikové kontexty. Jednotliví lidé jsou neosobními, anonymními silami nuceni **nedobrovolně** žít v rizikovém životním prostředí. Vznikají nové problémy adaptace. Společnost je laboratoří, v níž jakoby nikdo není odpovědný za širší společenské a globální dopady experimentování, jedinci jsou nedobrovolně zbavováni tradičních i moderních jistot a ochranných solidárních svazků. Jestliže dříve se riziko chápalo jako vypočitatelný (statisticky stochastický) problém, pak dnes jde o situaci, ve které je **vytváření rizik důsledkem vědeckých i politických snah o jeho kontrolu a minimalizaci**. Nová, společensky „vyráběná“ rizika [Giddens 1994, 1998] jsou nevypočitatelná, nepojiřitelná, často nepostižitelná lidskými smysly [Beck 1988].

Rizikový kontext vytvářené nejistoty je „internalizován“ aktéry sociálního života, stává se nevyhnutelnou součástí lidského života i každodennosti. Rizika si nemůžeme vybírat, nelze jim uniknout. Zbývá nám jen fatalismus nového pojetí štěstí, anebo je možná nová strategie individuální a institucionální kontroly rizika?

RIZIKA A DIMENZE BUDOUCNOSTI

Pojem rizika souvisí s budoucností, myšlení o riziku znamená uvažovat o potenciálních událostech v budoucnosti, popřípadě snahu o jejich kalkulaci – včetně závažnosti jejich důsledků [Adams 1995, Luhmann 1992]. Pojištění je příkladem snahy

o akomodaci na rizika pomocí monetární kompenzace, jde také o naturalizaci rizika jako náhodného procesu, který je mimo lidskou kontrolu. To je v podstatě možno hodnotit jako fatalismus, smíření s riziky a nemorálnost ve smyslu abdikace na odpovědnost, jak osobní, tak kolektivní [Levitas 1999: 200–201].

Diskuse o riziku vytváří mezi budoucností a přítomností *kalkulační vztah*. Pokud se takto legitimizuje přítomnost, je budoucnost vlastně nemyslitelná. Jde například o standardní diskusi o kapitalismu, v níž vítězové a poražení jsou určováni štěstím a hrou tržních sil. To podporuje utopismus víry ve výhru v loterii, jde čistě o štěstí, ne o schopnosti, odpovědnost, vinu. Sní se tu o změně postavení jednotlivého aktéra v systému, nikoli o změně systému [Levitas 1999: 201]. Efektem kompenzace rizika může být to, že čím více druhů pojištění je k dispozici, tím více to svádí k hazardnímu jednání [Adams 1995: 20]. V této souvislosti ukázal N. Luhmann, že riziko je konfrontací s problémem budoucnosti, je to *pojetí času jako věci*, jež má své podstatné, velmi závažné sociální důsledky. Opakované události v čase zakládají normy a stálá očekávání, jež projektujeme do budoucnosti. Konformita nebo deviace s normou má vysvětlovat situaci zklamaných očekávání. Riziko vystupuje v našem vnímání v souvislosti s deviací od norem [Luhmann 1992: 54–55].

PROMĚNA STRUKTURÁLNÍ POVAHY MODERNÍCH RIZIK

Sociologické analýzy rizikové společnosti spojují novodobá rizika se strukturální povahou moderní společnosti – zejména s vysokou *dělbou práce, strukturální diferenciací* jednotlivých sfér společenské činnosti, *rostoucí vzájemnou závislostí* (interdependencí) jednání aktérů, s *globalizací* a se složitou, abstraktní *zprostředkovaností* lidských sociálních *interakcí a vztahů*. Významným činitelem proměny strukturální povahy rizika jsou *věda a technika* a jejich široké a rozšiřující se aplikace v moderním světě (scientizace života moderní společnosti). Riziko roste úměrně s *růstem závislosti* společnosti na technice a technovědě, což se projevuje spoléháním lidí na abstraktní systémy odborného vědění.

Moderní systémy složité sociální dělby práce a strukturální diferenciacie jsou základem narůstající složitosti technického, administrativního, politického i mravního regulování či zvládání rizikových problémů. Relativní autonomie ekonomicko-inovační a vědecko-technické sféry v jejich institucionalizovaných formách rutinního fungování nesmírně komplikuje a někdy přímo znemožňuje vytvořit morální a politické rámce jejich efektivní *demokratické kontroly*. Tuto situaci podporuje jedna „moderní tradice“: *technokratické* dogma o morální a *hodnotové neutralitě vědy a sociální neutralitě techniky*. Navíc ještě zastaralá či zastarávající struktura institucí moderní průmyslové společnosti kontrastuje s percepcí, akceptací a společenskou komunikací společensky, kolektivně a často anonymně vyráběných rizik.

Rizika jsou produkována *strukturálně* v důsledku fungování autonomních systémů jednání, avšak zároveň jsou *společensky konstruována v komunikaci*. Povahu i kvalitu sociální percepce rizik ovlivňují zejména *média veřejné komunikace*, na něž působí různí aktéři a jejich zájmy ve struktuře diferencovaných pozic moci. V komunikační *konstrukci* problémů rizika kontrastují zejména byrokraticko-technokratické *formali-*

zované diskurzy o riziku na jedné straně a *diskurzy občanských iniciativ, hnutí, nevládních sdružení a organizací* na straně druhé. Na obou stranách se využívá odborných expertiz a kontraexpertiz, vědeckého a profesionálního vědění. Sociální konstruování rizik je tedy závislé na odborném *vědění*, s růstem složitosti a specializace odborného vědění, expertizy, narůstá však zároveň i míra nejistot a nedůvěry „laického“ okolí. Nejistota a nedůvěra je prohlubována také díky *legalizaci a normalizaci rizik institucemi*, díky způsobům jejich využívání odborných expertiz při konstruování rizik a ovlivňování veřejné komunikace o nich v médiích. To vše komplikuje reálné podmínky pro demokratickou účast veřejnosti a jednotlivců, a zároveň tím více otvírá palčivost potřeby demokratizace – jak hlavních moderních institucí v jejich fungování, tak možností využívat tvořivé kritiky demokratické občanské veřejnosti.

OBTÍŽNÉ OHRANIČENÍ OBLASTÍ RIZIK

Oblasti rizik nacházíme téměř ve všech sférách sociální činnosti. Operacionálně lze rozlišovat technická, environmentální, zdravotní, sociokulturní, sociálněpsychologická, bezpečnostní, politická a další rizika. U sociokulturních rizik je třeba analyzovat závažné problémy individualizace a privatizace sociálních nejistot (např. šance na práci, vzdělání či osobní seberalizaci) spojené s procesy odtradičnění, ztráty kolektivních forem ochrany, poklesu solidarity, ale i s politikou deregulací, flexibilizace pracovních trhů a se strukturálními dopady informatizace, automatizace či globalizace ekonomických činností, a tím i *forem organizace podniků a práce*. Vzdělání, mobilita, konkurence působí vzájemně při dobrovolné i nedobrovolné (chtěné či nechtěné) *individualizaci* osamocených jedinců, kteří jsou *riskantně závislí* na podmínkách příjmů, zaměstnanosti, na trhu práce a na státu. V pracovních i dalších sociálních vztazích slábne vliv kolektivních solidarit a jedinec sám se musí domáhat práva proti zaměstnavatelům. Sociální kapitál individua ovlivňuje *nerovnosti* ve zvládnání riskantních nejistot. Roste také význam identity a askripce podle věku, pohlaví, rasy, etnicity, národnosti. Individualizace sociálních rizik a nerovnost jejich distribuce je také určitou *psychologizací*, kdy sociální krize vypadá jako individuální krize, *selhání jedince*, pocit úzkosti z výkonového očekávání, a to pak může být zneužíváno například k *legitimizacím sociálních nerovností*.

Politicky konfliktní potenciál mají praktické snahy různých aktérů *externalizovat rizika* a přenášet odpovědnost na jiné aktéry v nevýhodné rozhodovací pozici, anebo přesouvat riskantní důsledky na celé společnosti v podmínkách prohlubování globálních nerovností.

Sociologie se ocitá tváří v tvář novým otázkám: Mizí třídní společnost a vzniká společnost zaměstnanců, jak je modifikována národní společnost v soudobé globalizaci, a vznikne (nebo již vzniká) globální společnost? Jaký je charakter sociálních nerovností, jak se mění stratifikace ve vzájemných závislostech globálního a lokálního sociálního prostoru? Je tradice a kultura dostatečnou měrou nahrazena pracovním právem a sociálněpolitickými konflikty? Vznikají nové dočasné koalice zájmů (spíše jako pragmatické než hodnotové aliance) tříštící strukturu sociálních konfliktů do individuálních, osobně prožívaných zkušeností v zápasu o přežití?

Aniž bychom dnes mohli s určitostí odpovídat na všechny tyto otázky, musíme konstatovat, že oblasti rizik jsou velmi komplexně provázány a nelze je jednoduše ohraničit.

GLOBALNÍ RIZIKA

Pro přijetí konceptu rizikové společnosti v soudobé sociologii působilo globálně hned několik faktorů. Především to byla kumulace dvojznačných důsledků moderní vědecko-technické a průmyslové dynamiky působící na přírodu i lidské společnosti: klima jistoty nejistot začalo působit vedle tradičního technického optimismu. Dalšími faktory byla globalizace a globalita jakožto objektivní transformace způsobené růstem objektivní vzájemné závislosti společností a sociálních aktérů i jako subjektivní vědomí časoprostorového stlačení a „zmenšování světa“. Významnou historickou úlohu sehrálo vyvrcholení jaderného soupeření dvou mocenských bloků světa studené války a jejich psychologické konfrontace, kdy závody ve zbrojení přerostly v celoplanetární sebeohrožení, došlo k celé řadě průmyslových katastrof zejména v oblasti jaderné energetiky, chemické výroby, námořní dopravy. Nikoli nevýznamným faktorem byl také proces vleklé krize politických struktur a ideologií a působení tzv. nových sociálních hnutí, pro něž se krize moderních sociálních struktur a institucí jevila především jako krize kulturní. Konečně faktorem aktualizace při vzniku konceptu Beckovy „rizikové společnosti“ byla specifická zkušenost středoevropského prostoru jako linie konfrontace studené války v Evropě s vysokou koncentrací moderních zbraní hromadného ničení, kdy zejména v Německu došlo k aktivizaci nových sociálních hnutí protestu (mírových, ženských, ekologických) a jejich spolupráci při konstruování rizik ve veřejném diskurzu.

Idea rizikové společnosti se od 80.–90. let 20. století rozšířila v západní sociologii snad i proto, že je dostatečně „realistickou“ ve srovnání s tradiční antitechnickou kritikou. Vysvětluje totiž vznik nové situace v sebereflexi moderní civilizace – nikoli jako důsledek démonických sil moderní techniky nebo dysfunkčního selhání „lidského faktoru“, individuálních „špatných rozhodnutí“, nýbrž na základě normálního fungování a úspěchu modernizačního procesu jako především kvantitativního růstu technických sil, blahobytu. Právě tento růst, koncipovaný jako lineární a neomezený, umožnil rostoucí individualizaci bohatých západních společností s dvojznačným rozvolněním sociální kohezivity, solidarity a morálních obligací. Dvojznačné důsledky individualizace se projevují pozitivně větší autonomií a zároveň negativně větší osamocенostí a nejistotami individuí vytvářejících své biografie v riskantním světě zrychlování inovací. Stále se rozvíjející technické možnosti moderní civilizace však zároveň, jak se zdá, přesáhly v jistém smyslu kapacitu „sociální kontroly“ moderních institucí a ve spojení s ekonomickými silami na stále více globálních trzích začaly působit jako zdánlivě samostatné, nezávislé faktory chaosu. V modelu „rizikové společnosti“ je proto patrný institucionalistický charakter sociologického přístupu.

Model rizikové společnosti není ovšem dědicem teorií technické autonomie [Winner 1978] ani kritikou techniky jako fatálního zdroje rizik. Beck jako sociolog inspirovaný Weberovým odkazem makrosociologické analýzy modernizačního procesu věří, že ekonomická sféra sociálního jednání privatizující technická rozhodnutí a využití vědeckého

vědění (a kladoucí problém externalizovaných důsledků pro společnost mimo politickou sféru) nemůže dlouhodobě nahrazovat nebo určovat své *politické a kulturní rámce*, aniž by to nemělo destruktivní dopad na sociální život lidí. Sociologická analýza rizikové společnosti má být i přes svoji kritiku hlavních institucí moderny především pozitivním „nástrojem“ utváření budoucnosti a *anticipativní preventivní politiky* nového typu. V historické situaci rizikové společnosti lze vystopovat jako centrální otázku historický problém obnovy sociokulturních a politických institucí jako cíl „jiné, druhé“ moderny. Modernizace nekončí, a jestliže stávající instituce a jejich struktura makrosociálních vztahů nemohou plnit své meritorní funkce, je nutné je přetvořit, reformovat, rekonstruovat a rekonstituovat. Právě to má být úkolem „modernizace moderních společností“, nikoli nějaká iracionalistická kritika moderny, vědy a techniky.

Hlavním terčem Beckovy kritiky je především *strukturální anatomie moderní společnosti* jako komplexní systém funkcionálně diferencovaných sfér sociálního jednání. Komplexní dělba práce, jež se jevila například Parsonsovi jako evoluční přednost, se stala v podmínkách globalizace nevýhodou: přílišná dělba práce a specializace vedla k relativní uzavřenosti a k blokování komunikačních spojů sociálních subsystémů. Zde ukázal např. N. Luhmann na rostoucí problémy *komunikace subsystémů s autonomními komunikačními kódy* v situaci, v níž technika jako funkční zjednodušení vytváří stále nové úrovně sociální složitosti [Luhmann 1989, 1992]. Podle Luhmanna znamená toto stupňování komplexnosti rostoucí úsilí redukovat rizika nejistoty zavedením nových technik „funkčního zjednodušení“. Problémy techniky se snažíme řešit technikou – a tam, kde je kontrola, je i riziko [Luhmann 1992: 89–90]. Na problém organizace nové komplexity poukázal významně též Ch. Perrow. Ukázal, že složité sociotechnické systémy se snaží o kontrolu rizika tím, že *normalizují své hazardní fungování*, ale přitom ohrožují stále více nejen samy sebe, ale celé společnosti, regiony, kontinenty. Jinými slovy, jde také o to, že ve strukturách sociálního jednání v podmínkách narůstající globalizované složitosti a dynamické proměnlivosti kontextů nemůže jít o dílčí řešení problémů až poté, co nastanou (řešení ex post), nemůže jít o řešení problému kontroly instrumentální racionalizace rozhodnutí instrumentálně racionálními prostředky, ale půjde spíše o problém jejich konfrontace s širší sociokulturní racionalitou. To znamená, nejde o otázku proč či jak – ale *k čemu?* V politice rizikové společnosti tedy nemůže jít o pokračování technokratického kurzu pokusu a omylu či léčení nemoci jedné techniky pomocí jiné techniky, ale musí jít o *diskusi o vztahu prostředků a cílů* v konfrontaci s rizikem důsledků v prostředí globalizovaných komplexních společností. Diskurzivní politika je ovšem kritikou panství ve vztazích kontroly a využití vědění – a jako taková představuje novou osu konfliktu kolem strukturálních podmínek *demokratizace účasti veřejnosti* na klíčových rozhodnutích průmyslové inovace, jež jsou dosud považována za soukromou oblast sociálního jednání.

GLOBALIZACE A SOCIÁLNÍ PROSTORY

Při analýze těchto komplexních a globálně působících vzájemných závislostí vytváření rizik a jejich kontroly již nelze využívat představy „společenského prostoru“ jako sociologické laboratorní abstrakce jedné, relativně izolované národní společnosti a její

optiky rozlišení „vnitřního“ a „vnějšího“ kontextu ani tradiční sociologickou představu o institucionalizované, popř. formalizované (manažersko-instrumentální) reintegraci sociálního řádu po vyčerpání tradičních zdrojů solidarity a legitimacy.

Prostor sociálního jednání se stává vysoce variabilní proměnnou a rovněž její *komplexita* narůstá: lokální, sociální, globální či nadnárodní prostory se provazují – sítě a síťové vztahy konkurují lokálním a státně administrovaným. A s tím se „variabilizují“ i prostory rizika rizikové společnosti jako „světové rizikové společnosti“ [Beck 1999].

V soudobé etapě globalizace vznikají nové sociální prostory, které konkurují místům a národnostním společnostem – jsou to nadnárodní a nadlokální prostory, jež překračují geografické i administrativní hranice národních států a jejich teritoriality vymezující „společnosti“. **Globální transnacionalizace sociálních prostorů** je umožněna především technickými médii komunikace a mobility (migrace), dále expanzí nadnárodních ekonomických a kulturních vztahů produkce, směny a spotřeby, proexportním zaměřením ekonomik a jejich rostoucí vzájemnou závislostí, v níž působí velká přechodnost a turbulentnost a zostřování konkurence. Těmito podmínkami je zároveň ovlivněna transformace organizace práce a podoba podniků, jejich rostoucí diverzifikace a pružnost, způsoby řízení a formy dělby práce. Podle M. Castellse či S. Sassenové vznikají v globalizačních procesech nové geografie politickoekonomických vztahů a ekonomické moci. D. Harvey ukázal význam nových flexibilních stylů organizace práce, řízení a průmyslových vztahů mezi zaměstnavateli a zaměstnanci. Také růst vědění, které je globálně distribuováno, zvyšuje nejistotu voleb a rozhodování. Tyto strukturální transformace spojené se soudobou globalizací posilují klima nejistoty v mnoha oblastech sociálního jednání, rozhodování a utváření budoucnosti.

Sociální jednání a jeho organizace jsou dále podmiňovány odlišnými kontexty v jejich regionálních, lokálních a nadnárodních konstelacích, konfigurace jejich důsledků se liší. Rozdílné jsou i percepce důsledků a jejich reflexe: působí na ně specifické podmínky kontextů, historií, kulturních tradic. Působí zde ovšem také **rozdílné sociálněprostorové pozice v globální stratifikaci**, které ovlivňují takové faktory jako např. národní stát, politická či ekonomická síla a vliv určité národní společnosti. V této souvislosti je významné rozlišovat kontexty podle tzv. jádrové, centrální pozice a pozice periferní či poloperiferní.

I. Wallerstein zavedl do výzkumu globalizace rozlišení pozic jednotlivých národnostních společností v globálním systému, podle příslušnosti té které společnosti k *jádro, periférii a poloperiférii*.

S. Sassenová s pomocí těchto kategorií ukázala stratifikace v regionálním a lokálním prostoru. Tady vznikají tzv. *zóny různých světů* – prvního, druhého, třetího a čtvrtého – a centrální, strategicky klíčová rozhodnutí a globální směny se realizují v *prostorových uzlech* tzv. globálních velkoměst (*global cities*).

D. Harvey spatřuje globálně stratifikované světy ve *strukturách flexibilizované organizace práce*. Jde o oddělené, hierarchicky nerovné světy stálých (jádrových), semiperiferních a periferních pracovníků, přičemž spolupůsobí také pružné formy individualizovaných smluvních vztahů, pružné pracovní doby a podmínky velké nestálosti trhu práce. Pružné formy organizace Castells považuje za hlavní rys *síťových*

podniků (*network enterprise*) a identifikuje také s nimi spojenou *malou odpovědnost dočasných pracovních smluvních vztahů* ke spolupracovníkům či subdodavatelům (*princip subcontracting*), přičemž nejistota a fluidnost organizace zvyšuje riziko a nejistotu všech zaměstnanců. Technostruktury komunikace a virtuálnost informačních toků řízení prostorově rozptýlených podniků vedou k sociálním *segmentacím* pozic, obsahu a charakteru práce, zaměstnanosti a participace na rozhodování [Castells 1996]. Sassenová ukazuje segmentaci sociálních pozic, které jsou ovlivňovány hlavně rychlostí strukturálních změn v sektorové struktuře globalizovaného ekonomického života [Sassen 1996, 1998, 2000].

Sítové struktury jsou analyzovány Sassenovou a Castellsem rovněž v podobě spojení *urbanizovaných globálních center a telekomunikačních infrastruktur*. Sítovou strukturou poskytující horizontální možnosti spojení, interakce a participace sociálních aktérů v globálním nadnárodním (hranice přesahujícím) prostoru je dnešní *internet*.

Takovéto sítové elektronické virtuální prostory ovšem nelze chápat jako neutrální vůči sociální moci: naopak, vznikají zde problémy napětí mezi disperzí a koncentrací moci. Navíc se zdá, že mocné instituce, jako jsou stát nebo podnik, směřují zatím rozvoj informačních médií spíše k dílčím mocenským zájmům nežli k veřejným cílům či k nové demokratické politice při řešení problémů a rizik globálních transformací.

K těmto cílům se hlásí globální sociální hnutí a nevládní nadnárodní organizace, které zdůrazňují *osobní odpovědnost* za kolektivní budoucnost na lokální i globální úrovni. Sociální hnutí také stále více zdůrazňují odpovědnost i praxi sebeurčení a solidarity lidí bez ohledu na státy, moc a kulturní rozdíly. Tyto cíle mají napomáhat k *demokratickému využití elektronických sítí* (iniciativami zdola), ke kritické vzájemné informovanosti nezávisle na mocných institucích, k propagandistickému boji, k mobilizaci podpory veřejností, k vytváření koalic a konečně i k novému učení – a to i ve vztazích mezi globálním Jihem a globálním Severem. Vznikají tak zárodky globální spolupráce, jež by mohla napomoci vytváření globální společnosti zdola [Cohen, Kennedy 2000: 302].

Globální interdependence světové rizikové společnosti prohlubují *konfliktní významy* situace rozvoje a světových globálních *nerovností*. Zde se ukazuje nemožnost myslet *modernizaci* a její *rizikovost* jen v kontextu rozvinutého světa. *Rizika interdependencí globálního Severu a globálního Jihu* jsou kolektivní a anonymní, nadindividuální, stejně jako v případě analýzy komplexní funkční diferenciací modelu západní moderny či sociotechnických systémů.

V globalizačním kontextu je tedy rizikovou společností také globální svět různých lidských společností jako *svět rozvoje* s celou řadou jeho existujících nahromaděných technických, ekonomických a politických *nerovností*. *Sociologie rizik je v globálním kontextu vzájemných závislostí sociologií aktuálního i potenciálního konfliktu různých sociálních aktérů* – nejen kolem otázek planetární ochrany životního prostředí a udržitelného rozvoje, ale také okolo rizik spojených s různými typy nerovností (například s chudobou či přežitím) a s jejich vnímáním jako nerovností *nelegitimních*, nespravedlivých a nedemokratických. Komparace vedle sebe existujících společností a případně jejich sociologických typů v dynamickém kontextu globalizace a politiky globálních problémů ukazuje především nejen rozdílné sociální (kulturní a symbolické) světy, ale

také rozdílné motivy při *vnímání* riskantních souvislostí sociálního jednání. Vedle globálních problémů se dnes jedná rovněž o *globální krize*, jež jsou jiného řádu, než byly krize bipolárního světa v době studené války. M. Shaw považuje za základ těchto globálních krizí například enormní poškozování lidských práv, zneuznání principů mezinárodního společenství, konflikty zájmů, které jsou umocňovány globální vzájemnou závislostí a silami mezinárodního systému. Součástí globální krize je sociální konstrukce, monitorování (pozorování) a interpretace událostí, jednání a důsledků v globální síti médií informační komunikace. *Medializace* konfliktů, katastrof, hladomorů, chudoby, útlaku, epidemií či ekologické devastace se stává klíčovým rysem globálních krizí. Vzniká tak paradox tvořený paralelní existencí (technicko)mediálního *překonávání vzdálenosti* krizí a katastrof a sociokulturního (znovu)vytváření nebo *překonávání distancí* v myšlení jedinců, skupin, organizací i institucí [Shaw 1996: 3–8].

Konečně tzv. světová politika dnes neznamená jenom vztahy mezi státy; aktéry v globálních kontextech a sociálních prostorech jsou především nadnárodní podniky a nevládní organizace, rostoucí vliv mají rovněž intenzivní sítě komunikace. Vzájemné závislosti bez organizované vlády vedou aktéry k tomu, aby sledovali své vlastní cíle a řešili své vlastní problémy bez ohledu na škody, které způsobují svému prostředí a jiným aktérům. *Rizikovým důsledkem této situace může být konflikt*. Snahy států a nadnárodních organizací typu OSN předcházet konfliktům a vybudovat soustavy mezinárodní spolupráce jsou samy faktorem interdependence i globalizace, roste složitost politiky a mnoho aktérů prosazuje své zájmy v komunikačních médiích. Potřeba *globální regulace* narůstá, ale instituce i vztahy loajality zůstávají lokální a národní, státy v mezinárodním systému nesdílejí společné hodnoty, vzájemná práva a povinnosti, mezinárodní systém je založen na násilí, násilné konflikty nestátních aktérů se mísí se vztahy mírové, avšak nerovně směny. To vše se děje ve stejných fyzických geoprostorech [Keohane 2002: 7–9].

OBČANSKÁ SPOLEČNOST A GLOBÁLNÍ RIZIKA

Dopady globálních transformací na percepci rizika v občanské společnosti jsou dnes monitorovány v souboru problémů životního prostředí, globálních sociálních a ekonomických nerovností, nezaměstnanosti, sociální segmentace, marginalizace a vyloučení. Občanství jakožto instituce spojovaná se strukturou národního státu se často omezuje na lokalitu národní občanské společnosti, avšak neosobní a nadnárodní procesy a transformace dnes v prostředí nejistot světové rizikové společnosti mění sociální, ekonomickou, kulturní i politickou situaci celých skupin občanů – a to v rámci národních společností i napříč jimi. Dochází k rozporům mezi *demokraticky voleným politickým systémem reprezentace a důsledky sociálního jednání mocných nadnárodních aktérů globalizace*. Konstatuje se demokratický deficit globalizace, jejíž síly není schopna demokraticky kontrolovat žádná (národní) občanská společnost. Proto se stále více uvažuje o možnostech utváření nadnárodního, kosmopolitního, světového *globálního občanství*, které by zmocňovalo občanské společnosti i zúčastněné jedince k integrované mezinárodní aktivitě, která by se orientovala na kontrolu globálních sil a omezení moci globálních aktérů při řešení *celosvětových problémů*. Cílem takové

regulace by měla být *globální odpovědnost* a *zvyšování spravedlnosti* při rovnějších redistribucích světových zdrojů a rizik.

Zárodečné elementy globální občanské společnosti se utvářejí většinou v rámci sociálních hnutí, občanských iniciativ a skupin, nevládních organizací nebo mezinárodních nevládních organizací. Vznikající sítě protestu proti důsledkům globalizace a proti neřešeným, anebo špatně řešeným globálním problémům usilují o své zviditelnění v globální síti informačních *komunikačních médií*, v tisku a TV, a někdy formují také zdola fenomén kolektivního vědomí (popř. svědomí) tzv. světové veřejnosti. Tyto sítě jsou trvalé i dočasné, často jsou kampaňovité, vznikající jako reakce na jiné globální události nebo na zvýšenou pozornost v médiích. V současné době (přesněji od r. 1999) existuje sdružení s názvem *Světové sociální fórum* vedené pod heslem „za jiný možný svět“. Toto volné sdružení mnoha sociálních hnutí pořádá roční setkání s mnoha semináři, jichž se zúčastňují jedinci i seskupení rozmanitého zaměření, a organizuje bezprostřední komunikaci živých lidí ve formě „otevřeného fóra“ v horizontálních síťových vztazích s přímou participací všech zúčastněných. To ukazuje na význam osobního styku i v době existence globálních elektronických komunikačních médií.

Právě otevřenost *participací občanů zdola* je bolavé místo soudobé institucionální struktury „globální vlády“ (*global governance*). *Realismus* a *kosmopolitismus* jsou dnes dva převládající pohledy na globální vládu: realismus vychází ze stávajícího stylu či systému mezinárodních vztahů jako mezistátních – bilaterálních, popřípadě multilaterálních. OSN a další mezinárodní organizace jsou institucemi epochy národních států, jež stále častěji nejsou s to dostatečně efektivně řešit nové globální problémy a dopady soudobé rozvinuté globalizace. Paralelní existence síťových sociálních hnutí a globálního fóra vytváří ve snaze o sjednocení protestu proti důsledkům globalizace konfliktní pole mezi různými institucemi a aktéry globální politiky a implikuje spíše její kosmopolitní organizování.

Teoreticky je globální kosmopolitismus vizí globální demokracie a světového občanství (tradice sahá až k osvícenství a Kantovi). Filozofie a světonázor kosmopolitismu jsou založeny na představě, že žijeme ve světě, kde působí *všeobecné principy* práv a spravedlnosti a kde všichni lidé mají nárok stát se světoobčany ve světovém společenství uznávajícím *společné hodnoty: morální, právní, ekologicky udržitelné*. Naproti tomu politická teorie *komunitarismu* soudí, že nelze uvažovat jen o individualistické základně práv a povinností, lidé mají také povinnosti a odpovědnost ke společenstvím, v nichž žijí a s nimiž interagují, např. k rodině, k sousedům, a až poté k lidstvu. Obtížnou otázkou je také, do jaké míry lze sladit kosmopolitismus a vlastenectví v praktických situacích a kontextech. Podle Becka vzniká ve světové rizikové společnosti „nová dialektika globálních a lokálních problémů“, jež zakládá novou politiku globality [Beck 1998: 30].

A tak je prakticky kosmopolitismus rovněž možností utvářet nadnárodní rámce *spolupráce sociálních hnutí* a také politiky usilující o prolínání různých sociálních prostorů, různých zájmů, kde působí vliv *heterogenní a hybridní veřejnosti při vytváření nových identit a občanských příslušností*. Kosmopolitismus je zároveň také popisem *sociokulturních procesů v chování jednotlivců, jejich hodnotách a schopnostech*, jež mohou praktikovat kulturní mnohostrannost [Vetrovec, Cohen 2002: 1].

Praktický cíl globálního kosmopolitismu lze spojit s úsilím čelit globálním rizikům – a s odpovědí na otázku, zda můžeme žít v míru a co jako lidé kolektivně máme společného.

Pokud odpovíme, že společná jsou právě *globální rizika* (například environmentální změny, politické problémy lidských práv, ozbrojeného násilí, zločinnosti a terorismu jako otázky, jež přesahují kapacitu kontroly jednotlivými státy) a *globální budoucnost*, pak musíme konfrontovat realistické hledisko rozboru stávající institucionální struktury mezinárodního pořádku s problémy její účinnosti, a to nejen podle stupně státní suverenity a bezpečnosti národních společností, ale také z hlediska hromadění globálních problémů. Sama mezinárodní spolupráce a vytváření aliancí států při snaze o řešení kriminality, znečištění biosféry a dalších globálních záležitostí mohou být důkazem určité míry kosmopolitismu přesahujícího národněstátní, či státocentrický model světového pořádku. Tyto koaliční snahy jsou často označovány jako *kosmopolitní iniciativy* či *instituce multilaterální spolupráce*.

Také *sociální identity* jedinců a skupin občanů se stávají globálními ve smyslu sepětí vnějších a vnitřních vztahů sounáležitosti či příslušnosti, styků a loajalit, národních i nadnárodních pospolitostí (například v důsledku rostoucí mobility a migrace lidí, globálních toků informací a produktů, přenosu idejí).

Dochází k *pluralizaci rozmanitých politických orientací*, jež koexistují s národními státy a s jejich identitami. Zdá se, že v kontextu globalizace takto vzniká *sociokulturní situace* vzájemného propojení celého světa na nebyvalé – kosmopolitní – úrovni. Tuto situaci jedni vítají jako růst sjednocování lidí, poznání mnohostranných kulturních hodnot a pobídku k lidské tvořivosti, druzí odsuzují jako unifikaci a macdonaldizaci, kulturní imperialismus, provokující nacionalismus, fundamentalismus, terorismus a války. V odpovědi na otázku, co je tedy kosmopolitismus jako dnešní „globální produkt“, je třeba od sebe *rozlišit pouhé mobilní osoby a skutečné kosmopolity, kteří jsou schopni nejen kulturní otevřenosti, ale jsou rovněž mocni akce při praktickém uskutečňování všelidských cílů* [Hannerz 1990, Tomlinson 1999].

Politickým projektem současného globálního kosmopolitismu je vytváření nadnárodních politických struktur „kosmopolitní demokracie“ [Archibugi, Held 1995, Archibugi et al. 1998], jež by institucionálně integrovaly a přesáhly konvenční politické struktury systému národních států [Held 1995]. Kosmopolitní politické instituce jsou „vládou, jež ustavuje omezení suverenity států, ale není ještě sama státem, to znamená, že kosmopolitní instituce koexistuje se systémem států, ale v jasně vymezených oblastech činností jej nahrazuje“, uvádí M. Kaldorová [Kaldor 1999: 216]. Příkladem vyvíjejících se institucí nadnárodní globální vlády mohou být OSN nebo Evropská unie.

DOPADY GLOBALIZACE, OBČANSKÉ SPOLEČNOSTI A KOSMOPOLITNÍ OBČANSKÁ SPOLEČNOST

Strukturální a kulturní změny určované trendy globálního šíření postindustrializace a pružné industrializace ve světě dospěly k paradoxu kulturního stimulování hedonické konzumní orientace životních stylů a individualismu na jedné straně a postupného zpo-

malování ekonomického růstu, stále masovější nezaměstnanosti a neúplné zaměstnanosti s marginalizací a sociálním vyloučením na straně druhé. V situaci zpomalování ekonomického růstu je podkopána důvěra v hlavní ideologii globalizované moderny, v níž je ekonomický růst hlavním cílem i prostředkem, víra v růst je všelékem na všechny sociální problémy a univerzálním zaklínadlem politické legitimizace statu quo. Také kulturní a sociálněorganizační rozdrobenost pružných systémů zaměstnanosti vede v nadnárodních i národních či lokálních sociálních prostorech k růstu sociálních rizik a nejistot v mnoha chudých rozvojových i v bohatých vyspělých společnostech. To má stále globálnější dopad na demokracii a občanství v následujících ohledech.

Jako příklady můžeme uvést především oslabení sociální solidarity, nízkou sociální kohezivitu, záměrnou sociální exkluzi, nezáměr o veřejné cíle, pasivitu voličů, marginalizaci, úpadek a sociální vyloučení (nedobrovolnou exkluzi) poměrně velkých skupin obyvatelstva. Sílí politické tlaky extremismu, fundamentalismu, etnického a teroristického násilí. S tím jsou spojena rizika politické destabilizace demokratické veřejnosti i posilování státní centralizované policejní moci. Státy čelí novým problémům multikulturní situace, rasismu a xenofobii, aniž jsou schopny řešit příčiny globální ekonomické migrace směřující z chudších do bohatších oblastí světa. Státy i občané musí čelit dopadům nadnárodních toků informací, peněz, zboží i pracovních sil v nadnárodních prostorech globální vzájemné závislosti společností. Zdá se, že globalizace vytváří procesy, které občané národního státu nemohou ovlivnit, ani kontrolovat a kterým často ani nerozumějí. Vlády států mají řešit důsledky globálních transformací v podmínkách velkých a stále rostoucích nerovností. Nové diferenciace v sociálních prostorech, nové stratifikace a segmentace působí na občanství i občanské společnosti novým a obtížně legitimizovatelným protikladem globálně úspěšných „vítězů“ a globálně neúspěšných „poražených“. Zároveň tu pokračuje rozdrobení domácích národních společností [Castells 1996, Reich 1996, Bauman 2001, Cohen, Kennedy 2000].

Nutno konstatovat, že kritika ze strany kosmopolitně i lokálně myslících občanů se bude pravděpodobně stále více konfrontovat s velmi rozšířeným využíváním *politických alibismů*, jejichž snahou v podstatě je svádět všechny politické nezdary v místním i globálním prostoru na neosobní, „přírodní“ (živelné), anonymní „globální síly“, popřípadě na „volný trh“. O co jde především: tyto alibistické mýty představování globalizace mají v hávu neprůhlednosti zastírat nebezpečnou *globální politickou neodpovědnost* různých institucí či elitních skupin a aktérů. Rozpačité pokrčení ramen nebo strkání hlav do písku v podobě lokálního opevňování a různých izolacionismů (popř. fundamentalismů) je rovněž tak nebezpečné jako neúnosné.

Kosmopolitní demokracie může konečně nabývat forem *globální občanské společnosti* [Walzer 1995, Koehler 1998, Kaldor 2002] – například v podobě zmíněných nadnárodních globálně organizovaných či orientovaných *sociálních hnutí* a sítí. Počet těchto hnutí zaměřených na ekologické problémy, lidská práva, pracovní podmínky, globální nerovnosti a další globální rizika stále roste. Podmínkou pro jejich rozhodnější, ale také vyrovnanější (ve smyslu vyrovnávání extremismu) politický vliv je vytvoření globální kosmopolitní veřejnosti či *veřejné sféry komunikace, kterou ovšem nelze redukovat na pouhá komunikační média*.

V této souvislosti může být podle mého názoru významnou také *individuální* rovina rozvoje *lidského potenciálu reflexivity*, jež lze vymezit jako schopnost vnímat vlastní sociální jednání v širších kontextech a globálnějších souvislostech. Reflexivitu vymezují například U. Beck, S. Lash či A. Giddens jako kapacitu odpovědnějšího sociálního jednání sebevědomých aktérů v konfrontaci s reálnými i potenciálními dopady, sociálními a environmentálními náklady jednání. Předpoklady reflexivity jsou kognitivní a morální (Giddens, Beck) i morální a estetické (Lash), působí zde různé kontexty individuální autonomie vůči kolektivním tlakům sociálních skupin, tříd, rodin, národů či států. Významný vliv na reflexivitu individuálních aktérů a jejich participaci při utváření občanské společnosti, popřípadě na globální občanství, má také kvalita veřejné sféry a veřejné komunikace, lokálních a globálních médií informační komunikace. Reflexivita a reflexivní angažovanost konfrontuje stávající institucionální struktury sociálního jednání, na nichž závisí budoucnost planety i případné hodnoty „globální společnosti“, jež například M. Albrow spojuje s občanským zájmem na řešení globálních problémů [Albrow 1996: 6]. R. Robertson zase podmiňuje „globální uvědomění“ a „vědomí světa jako jednoho místa“ s rozšířením našich kulturních zdrojů na základě srovnání a znalostí o jiných kulturách [Robertson 1992: 132]. Reflexivní občanská aktivita a globální angažovanost souvisí podle R. Cohena a P. Kennedyho s rozšířením identity a jejich sociálního konstruování pod vlivem rostoucí globální provázanosti a vzájemné závislosti na základě „subjektivního globalismu sebevědomých aktérů“ [Cohen, Kennedy 2000: 36–37]. Reflexivita ovšem také implikuje neustálou kritiku stávajících institucí a jejich změnu, kritický odstup i sebekritičnost na straně kolektivity i individua, což jsou v praxi – mírně řečeno – úkoly obzvlášť obtížné.

Na závěr nutno zdůraznit, že z hlediska procesu rozšiřování občanství a demokratické participace jako sociálních institucí orientovaných na budoucnost v podmínkách globálního rizika je důležité neustále rozlišovat procesy kosmopolitismu *shora* v podobě mezinárodních organizací, parterství a spolupráce mezi státy – a kosmopolitismus *zdola*, který vzniká právě aktivizací občanů či nadnárodních sociálních hnutí. Příklad jsme uváděli v případě Světového sociálního fóra. Právě kritický dialog, konflikty, spolupráce mezi institucionalizovanými, formálními i neformálními a individuálními aktéry globalizované občanské společnosti – i vlastní komplementárnost kosmopolitizace *zdola* a *shora* – přinesou mnohá rizika, ale zároveň také nové možnosti tvůrčí inovace při utváření společného světa a jeho budoucnosti.

Literatura

- ADAMS, J. A. 1995. *Risk*. UCL London: Press.
- ADAM, B. – BECK, U. – VAN LOON, J. (eds.) 1999. *Repositioning Risk*. London: Sage.
- ALBROW, M. 1996. *Global Age*. London: Macmillan.
- ARCHIBUGI, D. – HELD, D. (eds.) 1995. *Cosmopolitan Democracy: An Agenda for a New World Order*. Cambridge: Polity.
- ARCHIBUGI, D. – HELD, D. – KOEHLER, M. (eds.) 1998. *Re-imagining Political Community: Studies in Cosmopolitan Democracy*. Cambridge: Polity.
- BECK, U. 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in andere Moderne*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp (angl. vyd. 1992. *Risk Society*. London: Sage.).

- BECK, U. 1988. *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- 1999. *World Risk Society*. Cambridge: Polity.
- CASTELLS, M. 1996. *The Network Society*. London: Macmillan.
- COHEN, R. – KENNEDY, P. 2000. *Global Sociology*. London: Macmillan.
- GIDDENS, A. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- 1994. *Beyond Left and Right*. Cambridge: Polity.
- 1998. Risk Society: the Context of British Society. In: *The Politics of Risk Society*, ed. by J. Franklin. Cambridge: Polity.
- GIDDENS, A. – BECK, U. – LASH, S. (eds.) 1994. *Reflexive Modernization*. Cambridge: Polity.
- HANNERZ, U. 1990. „Cosmopolitans and locals in world culture“, s. 237–251. In: *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*, ed. by M. Featherstone. London: Sage.
- HARVEY, D. 1989. *The Condition of Postmodernity*. London: Sage.
- HELD, D. 1995. *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance*. Cambridge: Polity.
- KALDOR, M. 2002. „Cosmopolitanism and organized violence“, s. 268–278. In: *Conceiving Cosmopolitanism. Theory, Context and Practice*, ed. by S. Vetrovec – R. Cohen. Oxford: Oxford UP.
- KEOHANE, R. 2002. *Global Governance and Democratic Accountability*. London: LSI, May 17.
- KOEHLER, M. 1998. „From the national to the cosmopolitan public sphere“, s. 231–251. In: *Re-imagining Political Community*, ed. by D. Archibugi. Cambridge: Polity.
- LEVITAS, R. 1999. „Discourses of risk and utopia“, s. 198–210. In: *Repositioning Risk*, ed. by B. Adam.
- LUHMANN, N. 1992. *Risk. Sociological Theory*. Berlin and New York: deGruyter.
- 1989. *Ecological Communication*. Berlin and New York: deGruyter.
- ROBERTSON, R. 1992. *Globalization*. London: Sage.
- SASSEN, S. 1998. *Globalization and its Discontents*. New York: Macmillan.
- 1999. „Digital Networks and Power“. In: *Spaces of Culture*, ed. by Featherstone. Sage: London.
- SHAW, M. 1996. *Civil Society and Media in Global Crises. Representing Distant Violence*. New York: Pinter.
- TOMLINSON, J. 1999. *Globalization and Culture*. Cambridge: Polity.
- VETROVEC, S. – COHEN, R. 2002. „Conceiving cosmopolitanism“, s. 1–24. In: *Conceiving Cosmopolitanism. Theory, Context and Practice*, ed. by S. Vetrovec – R. Cohen. Oxford: Oxford UP.
- WALZER, M. (ed.) 1995. *Toward a Global Civil Society*. Providence RI: Berghahn.
- WINNER, L. 1978. *Autonomous Technology*. Cambridge: MIT Press.

Risk, Globalisation and Civic Society

Summary

The increasing role of science in modern society, the growth of dependence on specialist knowledge and growing political failure are juxtaposed with the complexity of the effects of modern civilisation and the acceleration of social changes. In these circumstances the importance of social construction, communication and acceptance of risk is becoming more important. Risk in modern society is changing in nature – risks are being generated by the efforts of modern institutions to control and colonise the future, and a major role is also being played by the structural anatomy of the complexity of social processes. The accumulation of the ambivalent results of modern civilisation is having local and global effects, supranational social spaces are emerging with global impacts and crises in conditions of growing mutual dependence. The needs and demands for the creation of a global civic society and increased global responsibility and justice are today politically and theoretically considered from the points of view of realism and cosmopolitanism, which assess the possibilities of supranational political structures of government as a means to solve risk-involving social problems and possibilities of democratic participation by citizens.